

MEDIUM AEVUM. ДО 75-РІЧЧЯ БОГДАНА ПЕТРОВИЧА ТОМЕНЧУКА

УДК 904(477.85):728.81]“09/12”

ДИТИНЦІ УРБАНІСТИЧНИХ ЦЕНТРІВ ГАЛИЦЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ (північна частина Буковини X – першої половини XIII ст.)

Igor VOZNYI

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,

кафедра філософії та культурології,

вул. Коцюбинського, 2, 58002, м. Чернівці, Україна

e-mail: www.voznyj.igor@gmail.com

DOI: 10.15330/gal.38.7-26

ORCID: 0000-0001-5808-7127

У статті аналізуються дитинці як головні складові частини урбаністичних центрів північної частини Буковини, що існували тут упродовж X – першої половини XIII ст. Протягом означеного часу на окресленій території відомі такі міста як: у X ст. Джарват (с. Ревно), XII – першій половині XIII ст. Ленківці на Пруті (сучасні Чернівці), літописні Василів і Кучелмин. Їхні дитинці мали досить потужну систему оборони, що складалася в основному з дерев'яно-земляних укріплень, до складу яких входили оборонні вали з внутрішньовальними конструкціями (крепіди, підпирні дерев'яні стіни) та зрубні споруди, розміщені на вершині валів. З внутрішнього боку від розмивання вали зміцнювалися житлово-господарськими приміщеннями, призначеними для воїнів гарнізону. На пласкому даху зрубів влаштовувався бойовий хід для зручного пересування захисників під час бою. Внутрішній двір, як правило, не мав суцільної забудови. Тут могли знаходитися великі наземні будинки з підвалами, у яких мешкала військова знать або купці (Ленківці на Пруті), християнські храми як родові усипальниці володарів замку (Василів). Побут мешканців дитинців відрізнявся від побуту населення торгово-ремісничих посадів. Він відзначався багатством озброєння, прикрас тощо. Показано, що містотворчі процеси на вказаній території проходили в загальному руслі розвитку міст середньовічної України.

Ключові слова: дитинець, урбаністичний центр, вал, рів, зруб, житлово-господарський зруб, крепіда, храм.

Важливою і водночас достатньо складною проблемою для дослідників історії середньовічної України залишається питання зародження та еволюції урбаністичних центрів давньоукраїнської держави, а саме міст, що належали до важливих торговельно-господарських, державних, культурних поселенських структур. Як правило, вони займали достатню територію, мали складний територіальний устрій та потужні фортифікації. Це були важливі осередки як окремих князівств, так і давньоукраїнської держави в цілому. Тут формувалися нові феодальні стани, поставали новітні види організаційно-господарських відносин, концентрувалися апарат князівської влади, вільні майстрові та комерсанти.

Тому вирішення проблеми еволюції давньоукраїнських міст та їхнє значення в історії держави залучає до своєї орбіти все більшу кількість дослідників. Однак вона не така проста, як видається на перший погляд. Це зумовлюють певні суб'єктивні та об'єктивні причини. Серед них мізерні дані писемних джерел, що стосуються в основному великих столичних міст і практично не згадують периферійні малі містечка. Недостатніми є кількість археологічних артефактів та теоретичне обґрунтування означеного питання.

Проблеми походження та структурної організації середньовічних міст північної частини Буковини в різні роки торкалися науковці, серед них можна відзначити дослідження Бориса Тимощука (Ревне, Василів, Ленківці на Пруті), Ірини Русанової (Ревне), Любомира Михайлини

(Ревне), Сергія Пивоварова (Ревне, Василів, Кучелмин), Михайла Филипчука (Ревне), Богдана Томенчука (Ревне, Василів), самого автора (Ревне, Ленківці на Пруті) та інших дослідників¹.

У писемних джерелах давньоукраїнські міста часто позначаються як «град», «город». Так під 1234 р. у літописі повідомляється, що галицькі володарі Данило і Василько «прия землю Галицькоюу и розда города бояромъ и воеводамъ»². Однак, як уже згадано, більшість цих урбаністичних осередків не була занотовано літописцями. Так дослідник серпедньовічної Русі А. Куза зазначає: «близько 70 % укріплених поселень взагалі не згадуються у писемних джерелах»³. Північна частина Буковини належить до земель давньоукраїнської держави, де на фоні суцільної феодалізації також формувалися важливі урбаністичні осередки. Але через розташування краю на південно-західній околиці Русі відомості про міські осередки в наративних джерелах практично відсутні. Не завжди літописи описують укріплення, їх упорядкування та речову культуру містичів.

Отже, наукове вдосконалення класифікації давньоукраїнських поселень у цілому й урбаністичних центрів зокрема постає важливою проблемою історіографів. Її остаточному розв'язанню підпорядковується розв'язання питання загальних законів еволюції середньовічної Русі. У зв'язку з тим, що писемні джерела є малоінформативними, надзвичайно важливо є поглиблено вивчати археологічно артефакти, які можуть значно розширити можливості науковців для дослідження широкого кола проблем еволюції урбаністичних процесів на теренах давньоукраїнської держави загалом та земель Галицького князівства зокрема.

Матеріали археологічних розкопок засвідчують, що головними складовими частинами давньоукраїнського міста був укріплений дитинець (політичний центр, основа феодального панування). Тут розміщувалися князівська адміністрація з адміністративно-фіскальним і судовим апаратом, військові сили. Сюди поступали і перерозподілялися данина, судові штрафи, концентрувалися прибутки від значних доменіальних володінь, які виражалися у розкішних палацах, теремах, церквах, предметах розкоші, дорогоцінних металах тощо. Так княж-двір Андрія Боголюбського в Боголюбові мав «злато и серебро, порты и паволокы, и именъ, ему же не бѣ числа»⁴. Структура фортець-дитинців була складнішою від князівських, оскільки вони виконували ширші функції.

Літописці завжди ототожнювали з урбаністичним центром головний його осередок – дитинець, на відміну від інших складових частин. Наприклад, у літописі, коли йдеться про облогу половцями «города» Семина, зазначено: «Тогда же все множество Половецъ ѡхаша к

¹ Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі: Історико-краєзнавчі нариси. Ужгород : Карпати, 1977. 111 с.; Возний І. П. Ленковецьке поселення XII–XIII ст. за археологічними даними. *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Чернівці: Золоті литаври, 2000. Т. 4. С. 213–221; його ж. Історико-культурний розвиток населення межириччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Ч. 1. Поселення. Чернівці : Золоті литаври, 2009. 592 с.; Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. *Советская археология*. 1970. № 4. С. 112–127; Михайлина Л. П., Русанова И. П., Тимошук Б. А. Раскопки славянского города на р. Прут. *Археологические открытия 1977 г.* Москва : Наука, 1978. С. 358; Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ : Ін-т археології НАН України, 2007. 300 с.; Пивоваров С. В. Середньовічне населення межириччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці : Зелена Буковина, 2006, 300 с.; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наук. думка, 1982, 206 с.; його ж. Василів – місто Галицької Русі. Чернівці : Прут, 1992. 30 с.; Томенчук Б. А. Тимошук Б. А. Отчет о раскопках древнерусского г. Замчище в с. Василев на Днестре Заставновского района в 1977 г. *Архів наукового відділу Чернівецького обласного краєзнавчого музею*. Фонд. Р. 2342. Опис. 2. Од. зб. 287. 69 с.; Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. 596 с.; Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. Львів : Астробія, 2012. 312 с.

² Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Стб. 771.

³ Куза А. В. Древнерусские поселения. *Древняя Русь. Город, замок, село* / под ред. Б. А. Рыбакова. Москва : Наука, 1982. С. 44.

⁴ Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Стб. 370.

городу битися, и отъемше острог зажгоша, предгородье все и пришедшее всею силою стаха около города»⁵. Очевидно, коли в літописі зустрічається повідомлення про закладення володарем «города», йдеться про зведення фортифікацій навколо дитинця. Так, під 1192 р. у писемному джерелі зазначено: «Того же лета великий князь Всеволодъ заложи дѣтинець в Володимере»⁶. Отже, з літописних даних видно, що дитинці становили найважливішу соціально-топографічну структуру давньоукраїнських міст, зі збільшенням площі, яких дитинці аналогічно росли, а їхні фортифікації ставали більш міцними і складними.

Окремі, в основному великі давньоукраїнські міста могли відігравати роль релігійних центрів. У такому разі їхні сакральні місця розміщувалися поруч із князівською фортецею і були окремо відгороджені. Дитинці решти ж міст мало чим відрізнялися від князівських фортець.

На досліджуваній території урбаністичні процеси почалися відносно рано. Уже на середину X ст. хорвати були на стадії переходу від родоплемінних відносин до ранньостанового суспільства. У другій половині X ст. в результаті внутрішнього одержавлення на їхніх землях постала «Великая Хорватия, называемая “Белой”, остается некрещеной до сего дня, как и соседние с нею сербы [...] путь от тамошних мест до моря занимает 30 дней. А море, которого они достигают через 30 дней называется “Черным”»⁷. Про існування Великої Хорватії згадують й інші арабські джерела IX–X ст.⁸ Про формування нового державного утворення на теренах Південного Прикарпаття може свідчити спорудження в регіоні потужної князівської фортеці, виявленої біля сучасного с. Ревне Чернівецького району. Появившись у першій половині X ст. на місці общинного центру серед великого гнізда-поселень, фортеця досить швидко починає набувати рис ранньосередньовічного міста, яке в офіційній історіографії прийнято вважати безіменним. Однак в арабських середньовічних джерелах Ібн-Русте, Аль-Марвазі, Гардізі й інші зазначають, що «государство Хорватов объединенное вокруг города-столицы Джарват (Хордаб, Хардат) и размещенное на запад от Киевской Руси»⁹. В анонімному трактаті кінця X ст. «Межі світу від сходу до заходу» говориться, що хорвати жили на течії Пруту і їх столиця місто Хордаб, що стоїть на річці Рута, яка витікає з гори, розташованої на кордоні угорців і росів, через край русів тече в край слов'ян. У Хордабі три дні в місяці призначалися для торгів і все населення торгувало¹⁰. Відомості писемних джерел підтверджуються археологічними матеріалами. Так, у Ревно знайдені фрагменти імпоротної амфороподібної посудини жовтого кольору з покритим лощеним орнаментом¹¹. Такий посуд був поширений в Балкано-Дунайській культурі і датується X ст.¹² Вона могла потрапити сюди з Першого Болгарського царства. На думку Л. Войтовича, Хордаб на Руті був одним із центрів міжплемінного торговельного обміну, що нагадував Ладогу або Бірку, розташований на краю держави Святоплука, де у верхній течії Пруту. Так само Ладога розміщувалася на краю Славії, а Бірка – на краю Швеції. Не виключено, що це була столиця одного з хорватських князів¹³.

⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 338.

⁶ Там само. Стб. 674.

⁷ Багрянородный К. Об управлении империей. Москва : Наука, 1991. С. 141.

⁸ Томенчук Б. Чорногора в історії давніх слов'ян (за Ал-Масуді X ст.). *Галичина*: Науковий та культурно-просвітний краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. 2003. № 5. С. 28.

⁹ Возний І. П. Урбаністичні процеси на території Верхнього Попруття в X ст. *Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів*. Київ : НАН України, 2016. Вип. 4 (21). С. 19; Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва : Наука, 1965. С. 388–399; Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи. *Археологічні студії*. Київ ; Чернівці, 2000. Вип. 1. С. 153.

¹⁰ Minorski V. *Ḥudūd al-ʿĀlam «The Regions of the World» A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.* Cambridge : Cambridge University Press, 2015. P. 159.

¹¹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 21. Рис. 7: 5, 6.

¹² Дончева-Петкова Л. Българска битова керамика през ранного средновековие (втората половина на VI – и края на X в.). София : БАН, 1977. С. 77–78.

¹³ Войтович Л. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Русин*. 2010. № 3 (21). С. 20.

Дитинець ранньофеодального слов'янського міста Джарват мав досить складну структуру (рис. 1). Центральна частина дитинця (300×160 м) була оточена земляним валом, що сягав до 1,5 м заввишки¹⁴. Найбільше укріпленою виявилася та частина валу, що прикривала городище з боку плато, де знаходився в'їзд на територію фортеці. Основу укріпленої лінії тут становили дубові кліті завширшки 3 м, що розташовувалися на спеціально підготовленій глиняній підсипці товщиною 0,4 м. Це була доволі потужна монолітна дерев'яна споруда. Внутрішній простір клітей-зрубів очевидно був пристосований як бойові каземати для дружинників або як приміщення для непостійного перебування в них людей у разі небезпеки. Цим можна пояснити відсутність печей або відкритих вогнищ і незначну кількість фрагментів кухонного посуду та кісток тварин. У мирний час вони могли бути господарськими приміщеннями¹⁵. Зруби були перекриті дерев'яним накатником, засипаним глиною. Це свідчить про те, що перекриття зрубів могло використовуватися нерегулярно як бойовий хід для захисників фортеці.

Із зовнішнього боку зруби були укріплені глиняним укосом з кам'яною підпірною стіною-крепідою, що формувалася майстрами з каменів без скріплюючого розчину. Її висота сягала 0,4–0,6 м, ширина 1,3–1,6 м. Розташування кrepіди всередині насипу валів перешкоджало їх розповзанню і робило укosi стрімкішими (рис. 2). Подібні оборонні конструкції досліджені в Галичі, городищах Селевинці, Підгірці 1, Горішніх Ширівцях тощо¹⁶. У Подніпров'ї також відома подібна конструкція зміцнення зрубів, де головним внутрішнім елементом кrepіди була сирцева цегла¹⁷.

Не прикриті відкосами фронтальні стіни клітей-зрубів як протипожежний засіб могли бути обмащені товстим шаром глини. Про це свідчать численні знахідки глиняної обмазки з відбитками деревини.

В'їзд на територію дитинця простежений за розривом у валу шириною 4,5 м (рис. 3). Над ним була зведена зрубна вежа прямокутної форми, яка видавалася за фронтальну лінію фортифікацій на 1,7 м. Тут розташовувалася вимощена кам'яними плитками платформа, звідки воїни могли здійснювати обстріл ворога вздовж прямолінійних фортифікацій дитинця за любых погодних умов¹⁸.

Окрім центральної потужної оборонної лінії, дитинець огортала достатньо складна смуга додаткових фортифікаційних споруд, що складалася із шести укріплених ліній, розміщених із напільного боку. При цьому ширина оборонної смуги сягала 200 м. Це були вали і рови прямо- та криволінійної форми з розміщеними на вершині оборонними стінами стовпової конструкції. Вони розташовувалися таким чином, що давали можливість захисникам вести перехресний кинджальний вогонь по ворогові, який наступав (рис. 1, А).

З менш доступних сторін дитинець також укріплювався різнотипними фортифікаційними конструкціями (широкі рови з частоколом або надовбами по зовнішньому схилу, ескарпами-скосами, дерев'яними каркасно-стовповими стінами). До останніх зі сторони укріпленого майданчика для зміцнення стіни примикали довгі будинки. На найнебезпечніших напрямках можливого прориву ворогом укріплень стіни підсилювалися зрубами-опорами, розміщеними на певній відстані одна від одної. Ці приміщення могли бути стаціонарними житлами або використовуватися як виробничі майстерні ремісників. На житловий характер можуть вказувати печі-кам'янки, а на виробничий – робочі майданчики, викладені з кам'яних плиток, і відкриті вогнища як важливий атрибут ремісників. Зруби могли бути й складськими приміщеннями, на

¹⁴ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 39.

¹⁵ Його ж. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ : Наук. думка, 1976. С. 68.

¹⁶ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : Інститут археології НАН України, 1999. С. 76–77; Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя. Хмельницький : ФОП Сторожук О. В. 2018. С. 94; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 58–59; Томенчук, Б. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Рис. 155.

¹⁷ Раппопорт П. А. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовой кладки. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1956. № 52. С. 17–24.

¹⁸ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 41.

що вказує наявність в одному з них ями-погребів і відсутність печі-кам'янки¹⁹. Ці вежі згадуються в наративних джерелах як «столпіє»²⁰. Такі конструктивні фортифікаційні елементи використовувалися при зведенні головних оборонних ліній городищ – общинних центрів. Згодом, уже при зведенні укріплень феодальних центрів, конструкції типу «столпіє» використовували на другорядних додаткових укріплених лініях. На досліджуваних теренах «столпіє» досліджені на городищах – общинних центрах IX ст. в Добринівцях, Грозинцях, Горішніх Ширівцях тощо²¹. За писемними джерелами такі конструкції захищали Поділ та Печерський монастир у Києві²².

Дослідження фортифікацій дитинця протоміста в с. Ревно дало змогу науковцям зробити висновок, що всі укріплення будувалися одночасно за наперед розробленим планом. При цьому зодчі взяли до уваги й активно використовували захисні властивості рельєфу мису, на якому розташовувався князівський дитинець, із залученням раніше зведених штучних укріплень городища-общинного центру IX ст.

Облаштування внутрішнього простору дитинця також характерне для князівських фортець. Більша його частина не була зайнята спорудами. Вздовж укріплень з внутрішнього боку зводилися житлово-господарські приміщення. Серед них вирізняються напівземлянки, стіни яких мали стовпову конструкцію, із печами-кам'янками, розташованими в одному з кутів житла (рис. 4) та наземні стаціонарні житла зрубної конструкції з підклітями. Б. О. Тимошук допускає, що «наявність двох видів житлово-господарських зрубів свідчить про те, що в перших, ймовірно, мешкали представники родо-племінної знаті, які згадуються в писемних джерелах як «старцы градские»²³, а в других – прийшли кийські дружинники»²⁴. Підтвердженням того, що підкліті наземних будинків служили майстернями для дружинників, є набір артефактів, виявлених у заповненні котлованів під час археологічних досліджень. Це залізні шлаки (відходи при куванні лімоніту), фрагменти глиняних тиглів, кам'яні бруски для точильних операцій, жорна. Очевидно військові люди тут займалися дрібним ремонтом у вільний від служби час. На це свого часу звернули увагу арабські мандрівники, які відзначали, що руські дружинники мали при собі не тільки зброю, але й ремісничі інструменти²⁵.

Неподалік від наземних зрубів з підклітями, по всьому укріпленому двору доволіно розташовувалися великі наземні споруди, які конструктивно включали в себе підвали. Науковці вважають, що в таких будинках мешкали представники князівського апарату, в обов'язки яких входило збирання податків з підлеглого населення. Отриману данину могли зберігати у так званих підвалах-медушах. Наприклад, у літописі зазначається: «взяша меду лукно бѣ бо погребено в княжи медуши»²⁶. Такі склади досить часто зустрічаються на укріплених майданчиках князівських фортець середньовічної України²⁷.

Отже, як видно з матеріалів досліджень, укріплений дитинець-городище в с. Ревно був важливою структурною частиною ранньофеодального міста. Він був надійно укріплений потужними фортифікаціями. Всередині укріпленого майдану проживали представники нового феодального прошарку та військова залога. Тут було місце для зберігання зібраних з підлеглих податків, військових трофеїв та іншого краму.

¹⁹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 44.

²⁰ Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VII–XIII ст. С. 80.

²¹ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. С. 74–80.

²² Ипатьевская летопись. Стб. 147, 182.

²³ Повесть временных лет / пер. с древнерус. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова ; коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича; ил. М. М. Мечева. Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. С. 16, 58, 75, 87.

²⁴ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 47–48.

²⁵ Якубовский А. Ю. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332/943–944 гг. *Византийский временник*. 1926. Т. 24. С. 65.

²⁶ Повесть временных лет. С. 87.

²⁷ Готун І. А., Петраускас А. В., Коваль О. А. Давньоруські медуші: історичні реалії і музейна експозиція. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 10. С. 49; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. Москва : Наука, 1990. С. 59.

Виникнення урбаністичного центру в Південному Прикарпатті в середині X ст. не є чимось винятковим. Справа в тому, що в цей час у східних слов'ян активізувалися містотворчі процеси. Наприклад, київський Поділ, як торгово-ремісничий посад, як свідчать дендрохронологічні аналізи, почав розвиватися до другої половини IX ст.²⁸ Так само укріплені посади існували в X ст. у Чернігові, Володимирі-Волинському та інших містах²⁹.

Місто в с. Ревне припинило своє існування в результаті політики «окняжіння» окраїнних земель, яку проводив князь Володимир, що з 980 р. «нача княжить въ Києєве одинъ»³⁰. У 992 р. на чолі великого війська «иде Володимиръ на Хорваты»³¹. Про те, що війська було багато, свідчать записи в Хільдесхаймських анналах, де повідомляється, що влітку 992 р. польському князеві Болеславу (майбутньому Болеславу Хороброму) загрожувала «велика війна з Руссю», внаслідок чого він не зміг прибути з військом до німецького імператора Оттона III, який облягав Бранібор³². У результаті цієї війни ранньосередньовічне місто на Пруті перестало існувати. Надалі в його окрузі продовжували функціонувати лише незначні землеробські поселення.

Із входом досліджуваної території до складу Галицько-Волинського князівства урбаністичні процеси тут прискорилися і появилось кілька нових міст. За Ярослава Осмомисла Галицька земля значно зміцніла, розширивши свій вплив і на придунайські території. Князь Ярослав, за висловом літописця, «фстроилъ землю свою»³³.

На досліджуваній території за сприяння Ярослава на місці перетину торгових шляхів, у специфічному проході завширшки в 300 м, розташованому між р. Совицею та рукавом Пруту Хабалівкою, було закладено нове місто Ленківці на Пруті (сучасні Чернівці). Цей прохід для торговельних валок був єдиним, оскільки долина Пруту в цьому місці з півночі сильно заболочена, а з півдня прикрита густою сіткою різних за шириною і глибиною струмків. Саме тут сходилися так званий Берладський шлях, що з'єднував стольний град Галич із Нижнім Подунав'ям, та відходила дорога на місто-порт на р. Дністер Василів. Із Чернівців через Прут простягалася дорога в напрямку на «Борьсоуковъ дель» і «баню рекомеи Родна» (пізніше Родна) в долину Верхньої Бистриці й Самоша. Цей торговельний шлях дозволяв купцям вести крам у міста Семигороддя, а далі через Регенсбург до Європи³⁴.

Спорудженням городища-митниці було закрито прохід уздовж лівого берега Пруту і поставлено під контроль вищезначені торговельні шляхи. Тобто фортеця відразу отримала статус важливого ключового урбаністичного центру. Виходячи з цього будівничі зосередили свою увагу на зведенні потужної і достатньо складної системи фортифікаційних ліній (рис. 5). Тут теж домінує становище займав типовий для давньоукраїнських центрів дерев'яно-земляний замок-дитинець, внутрішній овальний майдан якого мав діаметр 80 м. Його оточував кільцевий вал завширшки 5 м, внутрішній бік якого додатково зміцнювали пустотілі зруби з товстих дубових колод. Подібна конструкція досліджена на Крилоському городищі³⁵. Ззовні вал підтримувала дерев'яна стіна, сліди якої збереглися на висоту 1 м. Окрім неї для стримування розповзання валу в основі його схилу зі сторони фронту була влаштована берма шириною 1 м.

²⁸ Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. Київ : Наук. думка, 1991. С. 70–83.

²⁹ Моця О., Козаков О. Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній світ, 2011. С. 92; Терський С. Археологія Володимира. Володимир-Волинський ; Новоград-Волинський : Вид-во НОВОград, 2020. С. 86–94; Прищепя Б. Погоринські міста у X–XIII ст. Рівне : ПП Дятлик М., 2016. С. 66.

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 67.

³¹ Там само. Стб. 106; Лаврентьевская летопись. Стб. 122.

³² Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. IX – первая половина XII в. / составление, перевод, комментарий М. Б. Свердлова. Москва; Ленинград : [б. и.], 1989. С. 111.

³³ Ипатьевская летопись. Стб. 656.

³⁴ Там само. Стб. 778.

³⁵ Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. *Галич і Галицька земля*. Київ ; Галич, 1998. С. 14.

Аналогічні споруди відомі у валах стародавнього Галича, Вишгорода, Києва тощо³⁶. На вершині валу, по всьому його периметру, суцільно стояли дерев'яні камери-заборолу, у яких розташовувалися воїни під час оборони замку. Зверху їх прикривало дахом. Для швидкого переміщення воїнів на накатнику житлово-господарських зрубів була викладена камінням доріжка. Такий елемент широко використовувався у військово-оборонному зодстві середньовічної України. Не раз заборолу згадуються в літописах: «идоушоу же каменье со забралъ яко дождоу силноу...», «Константинъ же стоя на заборолѣхъ города и стрѣлами не дадоушимъ виникноути изъ забаролъ»³⁷.

При спорудженні Ленківецького дитинця давньоукраїнські зодчі використали прийоми високої гідротехнічної майстерності. Перед головним оборонним валом проходив рів завширшки 14 м і завглибшки 3 м, постійно заповнений водою, про що свідчать наноси річкової гальки і піску. Рів з'єднувався з руслом річки Хабалівки, лівої притоки Пруту, яка протікала трохи південніше від замку і слугувала природною перешкодою на підступах до нього. На схід від центрального укріпленого дитинця в урочищі Стависько знаходився великий став. Завдяки цьому в оборонних ровах, що оточували дитинець, утримувався сталий рівень води глибиною до 3 м³⁸. Аналогічна системи оборони, коли дитинець прикривали рови з водою, досліджену в Звенигороді на Білці. Місто було захищене рукавами річки та непрохідними болотами³⁹. Іншим прикладом може бути каскад дамб на Мозолевому потоці в Галичі, за допомогою якого можна було піднімати воду для наповнення ровів першої лінії⁴⁰. Оборонні укріплення, які захищалися розливом рік або штучними водоймами відомі в Губині, Грубському городищі, Луцьку⁴¹. Так, у м. Каліш «городъ обила вода и сильная лозина»⁴².

За 200–300 м на північ від головної укріпленої лінії дитинця проходила додаткова оборонна лінія, що складалася з дугоподібного рову шириною 8–10 м, наповненого водою, та частоту. Рів своїми кінцями виходив до Хабалівки, утворюючи таким чином замкнуту лінію оборони. Третю – зовнішню лінію становили річки Совиця і Хабалівка, з'єднані між собою дугоподібними ровами. Таким чином оборонна смуга Ленківецької фортеці становила 350 м ширини. Завдяки цьому при нападі гарнізон дитинця мав час підготуватися до відсічі.

Внутрішнє подвір'я фортеці забудоване як типові князівські городища. Тут по всій окруженості оборонної лінії в конструкцію оборонного валу були інтегровані житлово-господарські зруби. В окремих із них досліджені глинобитна піч, залишки вогнищ, що свідчить про постійне їх використання. На долівці знайдено предмети побуту. В окремих клітках виявлені залишки дерев'яних нар; під одною з них простежено господарську яму. В клітках виявлені не лише предмети побуту, а й озброєння та прикраси. Це може свідчити, що в них мешкали

³⁶ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1956. № 52. С. 113; Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції. С. 14.

³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 755, 852.

³⁸ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 70.

³⁹ Свешников И. К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода. *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября 1985 г.*: в 4 т. Киев : Наук. думка, 1988. Т. 2. С. 142–147.

⁴⁰ Черноус В. Е. К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли (X–XIII вв.). *Древнерусский город*. (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). Киев : Наук. думка, 1984. С. 146–147.

⁴¹ Рожко М. Ф. Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. Південно-Західної Русі. *Старожитності Південної Русі*: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». Чернігів : Сіверянська думка, 1993. С. 153; Колосок В. В. Луцькі Верхній та Окольний замки. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ : Наук. думка, 1976. С. 218; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). Киев : Наук. думка, 1984. С. 42; Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Київ ; Кам'янець-Подільський ; Хмельницький ; Старокостянтинів, 2004. С. 20.

⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 755.

дружинники зі своїми сім'ями. Кліті, у яких відсутні опалювальні пристрої могли виконувати роль господарських або складських приміщень.

За 1,5 м від клітей оборонного валу розміщувалися на певній відстані один від одного великі будинки з підвалами. Знахідки з великих наземних будівель, розкопаних на території замку, свідчать про те, що там жили воїни і, можливо, купці. В одному підвалі великого будинку, що розташовувався в північній частині дитинця, знайдено велику кількість уламків амфор (рис. 6). Очевидно, його використовували для зберігання вина. На дні іншого підвалу залягав суцільний шар луски і кісток риби, а також уламки бронзових складних терезів – явно купецького атрибута. Можливо, тут зберігали і торгували нею. Окрім військової атрибутики, там знайдено уламки амфор візантійського та кримського виробництва, фрагменти імпоротної білоглиняної тарілки з поливою темно-синього кольору, предмети зі скла⁴³. Про торговельні зв'язки міста над Прутом свідчить також мідна монета, виявлена під час розкопок 1967 р. на дні господарської ями з посаду⁴⁴. Вона є наслідуванням динарів альморавидських правителів Іспанії. Карбування такого типу мідних монет започаткував король Угорщини Стефан IV (1162–1163)⁴⁵. Ця рідкісна для Східної Європи монета засвідчує, що Ленківці на Пруті були важливим митним пунктом, розташованим на перехресті торговельних шляхів, що вели, зокрема, й до Угорщини. Аналогічна монета виявлена в Галичі⁴⁶.

Розміри та конструкції будинків, а також знахідки з їхньої території можуть свідчити, що вони належали заможним людям. Так, в одному з будинків, розташованому в східній частині городища, виявлено рештки димового каналу сплетеного з лози й обмашеного глиною. Це може свідчити, що в цих спорудах уже була стеля, відсутня в житлах рядових міщан. Серед розвалин іншого будинку виявили фрагменти віконного скла, яке в цей час було надзвичайно рідкісним.

Чималу групу знахідок із великих будинків становить зброя, яка могла належати представникам військово-феодалної знаті. Окрім виконання військових обов'язків, вони могли займатися і торгівлею, збирати з купецьких караванів мито. Останнє вимагало від неї вміти писати й лічити. Тому мешканці дитинця користувалися залізними та бронзовими стилюсами (писалами), за допомогою яких у середньовіччі писали на спеціальних навощених дощечках. На деяких предметах збереглися видряпані кириличними літерами ініціали⁴⁷. Населення замку було автохтонним, на що вказують рештки «чільця» – дівочої налобної прикраси, виявленої в одному з поховань. За етнографічними даними, такі «чільця» були популярними серед українок Буковини та Галичини до середини ХХ ст.⁴⁸. Шовкові стрічки для «чільця» були досить дорогими, оскільки потрапляли сюди з Візантії, де були майстерні для виготовлення золотих стрічок для прикрашання церемоніального одягу. У літописі згадується, що волинський князь Данило Романович носив кожух «же оловира Грецького (шовкова тканина золотом матерія. – *І. В.*) и кроуживы златами плоскими ошить и сапозы зеленого хъза шити золотомъ (грецький сап'ян. – *І. В.*)»⁴⁹.

Значна частина площі дитинця була вільною від забудови. У центрі майдану розташовувався великий будинок з підвалом, який, очевидно, належав комендантові фортеці⁵⁰.

Так дитинець Ленківців на Пруті був захищений міцними оборонними лініями. Митниця функціонувала майже сто років і була знищена в результаті походу монголо-татар.

Інше велике місто розташоване на правому березі р. Дністер навпроти устя р. Серет. Його заснував теребовлянський князь Василько Ростиславович, який проводив активну

⁴³ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 77–78.

⁴⁴ Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. *Советская археология*. 1970. № 4. С. 123.

⁴⁵ Огуй О. Д. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2 вид. Чернівці : Рута, 2008. С. 62–63.

⁴⁶ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. Київ : Наук. думка, 1976. С. 190.

⁴⁷ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 44. Рис. 43.

⁴⁸ Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини. Чернівці : Золоті литаври, 1999. Т. 1. С. 280.

⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 814.

⁵⁰ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 78.

політику зміцнення та розширення свого князівства. Цим містом він прикривав дорогу в гирлі Серету, що вела до столиці князівства. У літописі Василів згадується у зв'язку з подіями, пов'язаними з боротьбою князя Данила Романовича з угорським військом влітку 1230 р. Зазнавши розгрому під стольним Галичем, королевич утрів Бела (майбутній король Бела IV) рятувався втечею – «отоудоу же поиде король ко Василевоу на Днѣстръ и поиде ко Проутоу»⁵¹. Очевидно, поблизу Василева розташовувалася переправа через ріку й починався шлях на південні Подунайські землі та Угорщину. Відкрив залишки міста 1899 р. й провів перші дослідження австрійський науковець Раймунд Кайндль⁵².

Цікавою видається проблема місцезнаходження дитинця в літописному Василеві. В офіційній історіографії йому ототожнюють з городищем в урочищі Замчище⁵³. Існує також інша думка, згідно з якою городище в урочищі Хом було резиденцією князівського посадника, а мешканцями городища в урочищі Замчище могли бути представники окремого військового гарнізону, які мали свій окремий храм та кладовище і відповідну інфраструктуру князівської фортеці. Вона могла мати значення як дитинця, так і в певний час монастиря⁵⁴.

Останнім часом з'явилася ще одна теорія місцезнаходження дитинця літописного міста. Її автор стверджує, що Василів мав таку структуру: дитинець знаходився спочатку в урочищі Замчище. Після його занепаду в другій половині XII ст. і влаштування на ньому монастиря роль дитинця протягом кінця XII – першої половини XIII ст. виконував феодальний замок в урочищі Хом⁵⁵.

На нашу думку, від моменту заснування міста дитинець розташовувався на теренах городища в урочищі Хом. Воно знаходиться на високому мисі правого берега Дністра обмеженому з трьох боків стрімкими глибокими урвищами. На його вершині під час розкопок виявлено оборонні споруди, що огорожували подвір'я розмірами 80×50 м. Це були стіни зрубної конструкції, які використовувалися під житлові приміщення військової залоги. Про це можуть свідчити залишки глинобитних печей, споруджених безпосередньо на глиняній долівці приміщення, та предмети озброєння. На плоскому даху зрубів з пласких каменів був влаштований бойовий хід для воїнів, що характерно для феодальних фортець. Оборонні зруби з їх бойовими майданчиками із зовнішнього боку прикривав дерев'яний частокіл (від нього залишилася траншея глибиною 0,8 м, шириною 0,6 м). Стовпи частоколу стояли у два ряди так, що щілини між стовпами зовнішнього ряду закривали стовпи внутрішнього. Аналогічна конструкція головної лінії оборонних стін досліджена на городищі феодальному замку поблизу с. Дарабани⁵⁶. Відтак тут могло бути два рівні для стрільби по ворогу, який наступав: нижній через щілини в частоколі та верхній з бойових майданчиків. Ззовні частокіл був прикритий глиняним укосом на висоту понад 1 м, від якого залишилося підвищення у вигляді валу. За укосом розташовувалася оборонний рів. Така система оборони головної укріпленої лінії не була чимось винятковим і використовувалася в оборонному зодстві середньовічної України досить широко.

Забудова укріпленої площі городища також характерна для укріплень феодальних замків. У її північно-східній частині знаходилася дерев'яна церква домашнього типу розмірами 8×8 м, яка стояла на кам'яній основі. У середині споруди першовідкривач Раймунд Кайндль виявив поруйноване поховання у кам'яному саркофазі⁵⁷. Очевидно, це була родова усипальниця володарів фортеці. Поряд із храмом знаходилося кладовище⁵⁸.

⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 761.

⁵² Kaindl R. F. Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Kunst und historische Denkmale*. 1901. Bd. 27. S. 47–48.

⁵³ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 138–140; його ж. Василів. *Археологія Української РСР*. Київ : Наук. думка, 1975. Т. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. С. 264–265;

⁵⁴ Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. С. 257.

⁵⁵ Пивоваров С. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї. Історико-краєзнавчі нариси. Київ : НКПІКЗ Фенікс, 2020. С. 40.

⁵⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 116.

⁵⁷ Kaindl R. F. Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Kunst und historische Denkmale*. 1901. Bd. 27. S. 47.

⁵⁸ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 148.

Усі археологічні знахідки на дитинці в урочищі Хом вкладаються в хронологічні межі XII – першої половини XIII ст. Серед них кераміка галицького типу, скляні браслети, залізний ключ від циліндричного замка, жорнові камені, стріли, булава та енколпійон.

Поруч із дитинцем розміщувалося синхронне поселення на території якого виявлена кераміка, характерна для XII – першої половини XIII ст., та черені від глинобитних печей. Розташування села на високому мисі, далеко від води, відсутність інших зручностей може свідчити, що тут мешкали залежні від феодала селяни, які обслуговували його і військову залогу⁵⁹.

Як видно, Василів був досить значним містом, оскільки на дитинці розташовувався храм, а сакральна частина дитинців характерна для великих міст⁶⁰. Аналогічні культові споруди на дитинцях відомі в Переяславі, Городці на р. Остер⁶¹.

Місто перестало існувати в період монголо-татарської навали. Саме в цей час занепали торговельні шляхи, серед них і Дністровський. Завмирало життя на дитинці і монастирі в урочищі Замчище. Незначне сільське поселення залишалося на території колишнього посаду. Уже в 1448 р. Василів згадується в документах як рядове село «на имя Васильовъ на Днѣстрѣ»⁶².

Як зазначалося вище, Василько Ростиславич вів активну політику розширення свого князівства. Його амбітні плани сягали Подунав'я. Як зазначав літописець Василько прагнув «перейти Болгары Дунайскиѣ и посадити яоу себе»⁶³. Щоб захистити територію князівства від нападів печенігів, на кордоні зі степом він заснував місто Кучелмин, яке в літопису згадується під 1159 р. Ця подія пов'язана з походом князя Івана Ростиславича Берладника на свого двоюрідного брата Ярослава Осмомисла. У Кучелміні Берладник мав надію отримати підкріплення осілих кочівників та скористатися у своїх інтересах антифеодальним рухом народних мас, що охопив Подунав'я та Галицьке пониззя. «И придоша к нему Половци мнози и Берладника оу него искупися 6 тысяч и поиде къ Кучелмиу и ради быша ему и оттуда къ Оушици поиде и вошла бяше засада Ярослава в городъ и начашася бити крѣпко засадници из города а смерди скачют чересь заборолѣ къ Иванови и перебѣже ихъ триста и хотѣша Половци взяти городъ Иван не да имъ взяти и рознѣвавшесѣ Половци ѣхаша от Ивана»⁶⁴. У літописі під 1219 р. описуються події пов'язані з боротьбою Данила Романовича Галицького з протидією бояр Пониззя. В ньому повідомляється: «отоудоу придоша в Оноуть и поидоша в поле бывъшю же гладоу великоу поидоша вози и къ Плавоу... отоудоу же придоша ниже Коучелемина мысляще коудѣ преити рѣкоу Днѣстръ»⁶⁵. У результаті археологічних пошуків Б. Тимошук зумів локалізувати нині не існуючий давньоукраїнський урбаністичний центр, що знаходився між сучасними населеними пунктами Ломачинці, Галиця та Непоротове. Тут неподалік одне від одного розміщуються три городища різного функціонального призначення, великий печерний монастир та кілька співчасних поселень XII – першої половини XIII ст.⁶⁶

У Кучелміні первинним у становленні міського осередку було Ломачинське городище – князівська фортеця, розташоване в крайній східній частині міста на високому мисі лівого берега р. Каютин за 2 км від Дністра в ур. Окопи. Її центральний укріплений майданчик оточує вал висотою до 2 м, завширшки 3 м та рів шириною 10 м. Ці укріплення звели на місці знищеної укріпленої лінії обшинного центру. На широкій вершині валу були облаштовані дерев'яні зрубні стіни. Зовні вони були обмащені глиною – як протипожежний засіб. Зовнішній схил валу від розсування зміцнювався крепідною, викладеною з кам'яних плиток на висоту до 1 м і завширшки до 1,6 м. Із внутрішнього боку до стіни примикали житлово-господарські зруби,

⁵⁹ Його ж. Василів – місто Галицької Русі. С. 12.

⁶⁰ Idem. Восточнославянская община. С. 118.

⁶¹ Асеев Ю. С., Сикорский М. И. Юра Р. А. Памятник гражданского зодчества XI в. В Переяславе-Хмельницком. *Советская археология*. 1967. № 1. С. 199–214; Юра Р. О. Переяслав. *Археология Украинської РСР*. Т. 3. С. 212–222.

⁶² Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / ed. De M. Costăchescu M. Iași : Viata Românească, 1932. Vol. 2. P. 305–306.

⁶³ Лаврентьевская летопись. Стб. 266.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 497.

⁶⁵ Там само. Стб. 735.

⁶⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. С. 82–89.

підлаштовані під житла та складські приміщення. Це підтверджується наявністю глинобитних печей та підвалів-погребів, опущених у материк на глибину до 1,6 м). Житлово-господарські зруби перекривалися дерев'яним накатником поверх якого засипалася глина, покрита кам'яними плитами. Тому перекриття зрубів за будь-якої погоди могло використовуватися як бойова доріжка для захисників. Отже, загальна ширина оборонної лінії разом із ровом становила близько 20 м. Як припускає Б. Томенчук кількість житлово-господарських зрубів у конструкції валу могла бути не більше 50, що пояснює слабку забудову більшої частини подвір'я⁶⁷. У межах укріпленої території було й джерело води, що давало можливість воїнам утримувати тривалу облогу. Поруч із городищем розташовувалося синхронне поселення-супутник. На його території виявлені сліди черенів глинобитних печей, залізні шлаки, криця, що пов'язують із залізобудним ремеслом. Час існування Ломачинського городища за матеріалами розкопок вкладається у хронологічні рамки X–XIII ст.⁶⁸

Отже, видно, що урбаністичні процеси на території північної частини Буковини проходили в загальному руслі цього процесу в рамках усієї середньовічної України. Містам притаманні ті ж складові частини і головними в них були дитинці.

DETINETS OF URBAN CENTERS OF THE HALYCH CUBCARPATHIAN REGION (Northern Part of Bukovyna During the 10th – the First Half of the 13th Centuries)

Ihor VOZNY

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Department of Philosophy and Culture Studies,
2, Kotsyubynskyi St., 58003, Ukraine Chernivtsi,
e-mail: www.voznyj.igor@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5808-7127

The detinets as the main components of the urban centers of the northern part of Bukovyna, which existed here during the 10th – first half of the 13th centuries, are analyzed in the article. During the specified time, such cities as: Dzharvat (the village of Revno) in the 10th century, Lenkivtsi on the Prut (modern Chernivtsi) in the 12th – first half of the 13th century and chronical Vasyliv and Kuchelmin were known in the outlined territory. Their detinets had a fairly powerful defense system, consisting mainly of wooden and earthen fortifications, which included defensive ramparts with internal rampart structures (crepids, wooden retaining walls) and log buildings placed on a top of the ramparts. On the inner side, the ramparts were strengthened from erosion by residential and utility rooms intended for the soldiers of the garrison. A battle march was arranged on the flat roof of the log cabins for the convenient movement of defenders during a battle. The inner courtyard, as a rule, did not have a continuous building. There could be large above-ground buildings with basements, where the military nobility or merchants lived (Lenkivtsi on the Prut), Christian churches as the ancestral tombs of the castle owners (Vasyliv). The life of the inhabitants of villages differed from the life of the population of trade and craft posts. The author shows that the city-building processes in the indicated territory took place in the general direction of the development of medieval Ukrainian cities.

Key words: detinets, urban center, rampart, trench, log cabin, residential and farm log cabin, crepid, temple.

⁶⁷ Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля. С. 288.

⁶⁸ Його ж. Давньоруська Буковина. С. 84.

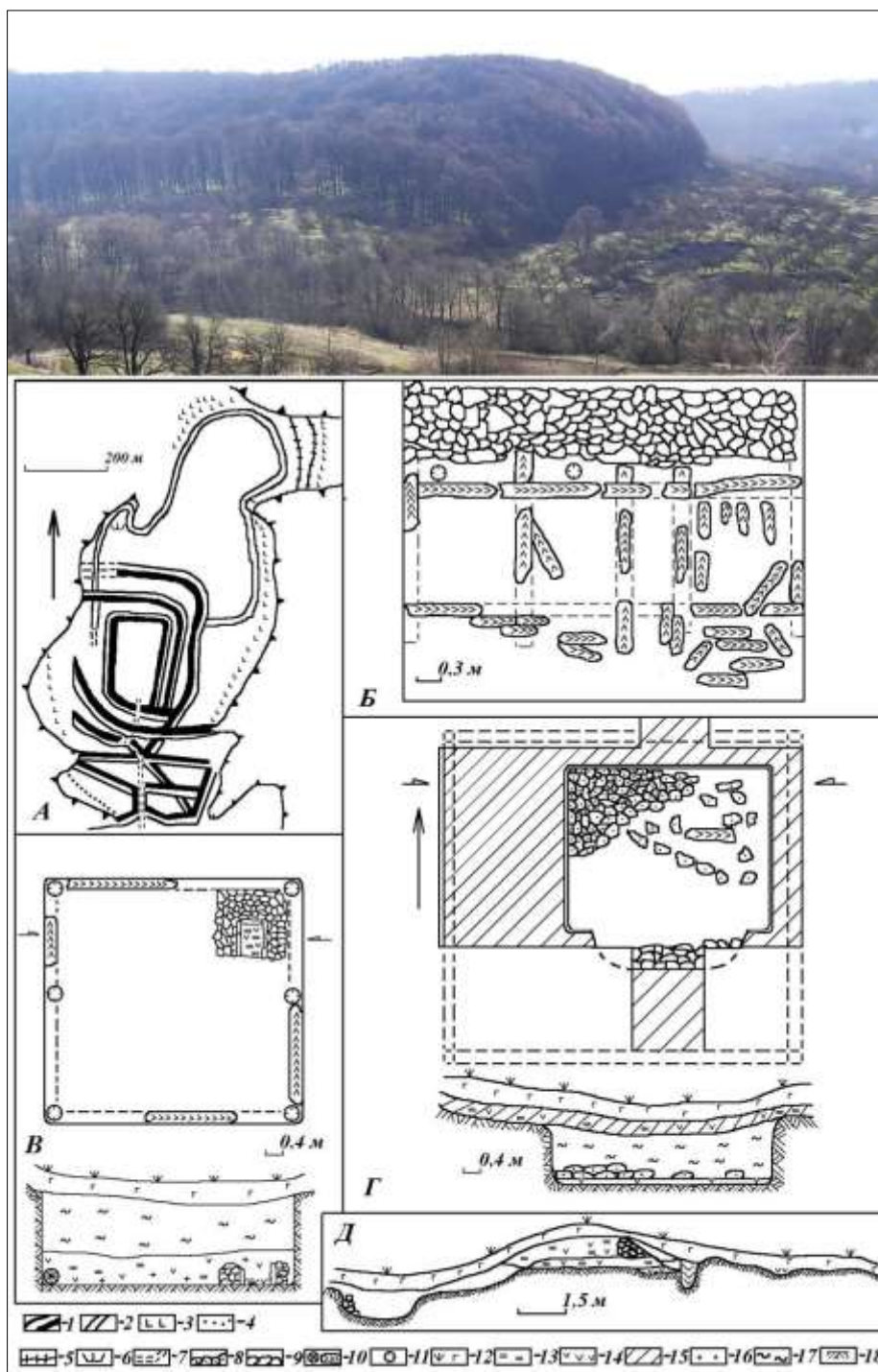

Рис. 1. Археологічні матеріали з дитинця ранньослов'янського міста X ст. в с. Ревно
Мис на якому розташований дитинець міста (фото автора). А – план дитинця; Б – план зрубів і кам'яної кріпиди головної укріпленої лінії; В – план та профіль напівземлянки; Г – план та профіль наземного житла з підвалом; Д – профіль головної укріпленої лінії (за Б. Тимошуком [1990, с. 58, рис. 24; с. 113, рис. 37])

1 – укріплення дитинця; 2 – укріплення городища-сховища VIII–X ст.; 3 – ескарпи; 4 – залишки частоколу; 5 – додаткові укріплення VII–X ст.; 6 – могильник; 7 – дорога; 8 – обпалені камені; 9 – камені; 10 – обгоріле дерево; 11 – стовпові ямки; 12 – дерн; 13 – обпалена глина; 14 – вугілля; 15 – культурний шар; 16 – кістки; 17 – глина; 18 – материк

Рис. 2. Укріплення дитинця в с. Ревно

1–2 – вал головної укріпленої лінії (вид з півночі (1) та сходу (2)); 3 – Б. Тимошук з автором обстежує кам'яну кріпиду Ревнянського дитинця; 4 – кам'яна кріпіда; 5 – рештки укріплень
1–3 – фото автора; 4–5 – фото Б. Тимошука [фонди ЧОКМ, фототека: № 9622, 9623]

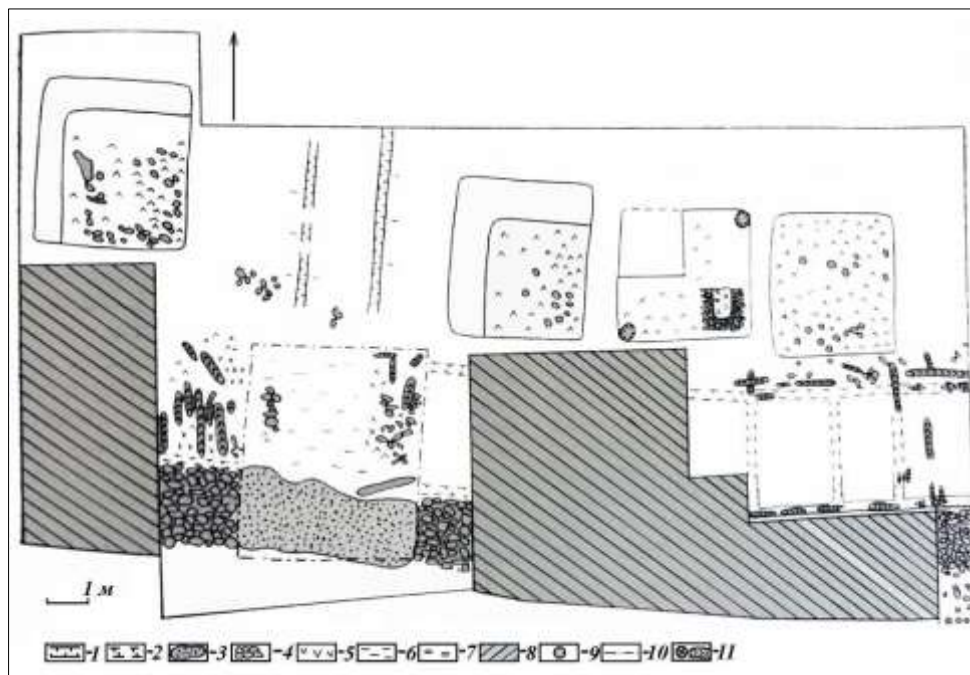

Рис. 3. План розкопу в'їзної вежі на дитинці в Ревно

1 – ровик – відбитки деревини на матеріку; 2 – сліди ровиків; 3 – кам'яна доріжка; 4 – камені; 5 – вугілля; 6 – порохно; 7 – обпалена глина; 8 – нерозкопана частина валу; 9 – стовпова яма; 10 – реконструкція плану в'їзної вежі; 11 – обгоріле дерево

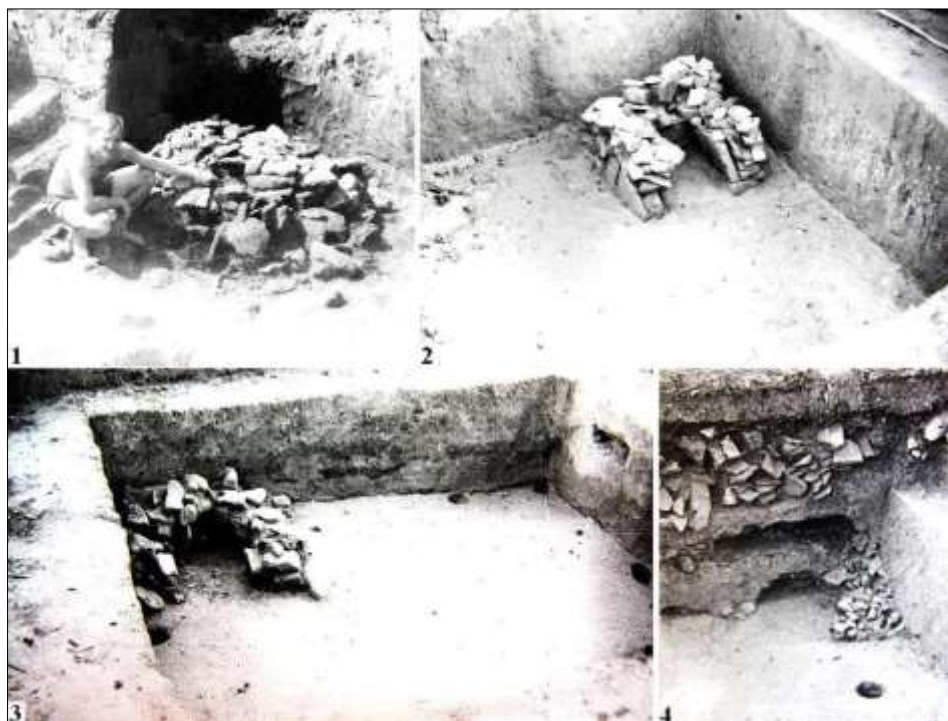

Рис. 4. Напівземлянки з піччю-кам'яною Ревнянського поселення Х ст.

1 – фото автора; 2 – житло № 4; 3 – житло № 8; 4 – житло № 10 під валом
2-4 – фото Л. Михайлини [фонди ЧОКМ, фототека: № 10152, 10156, 10159]

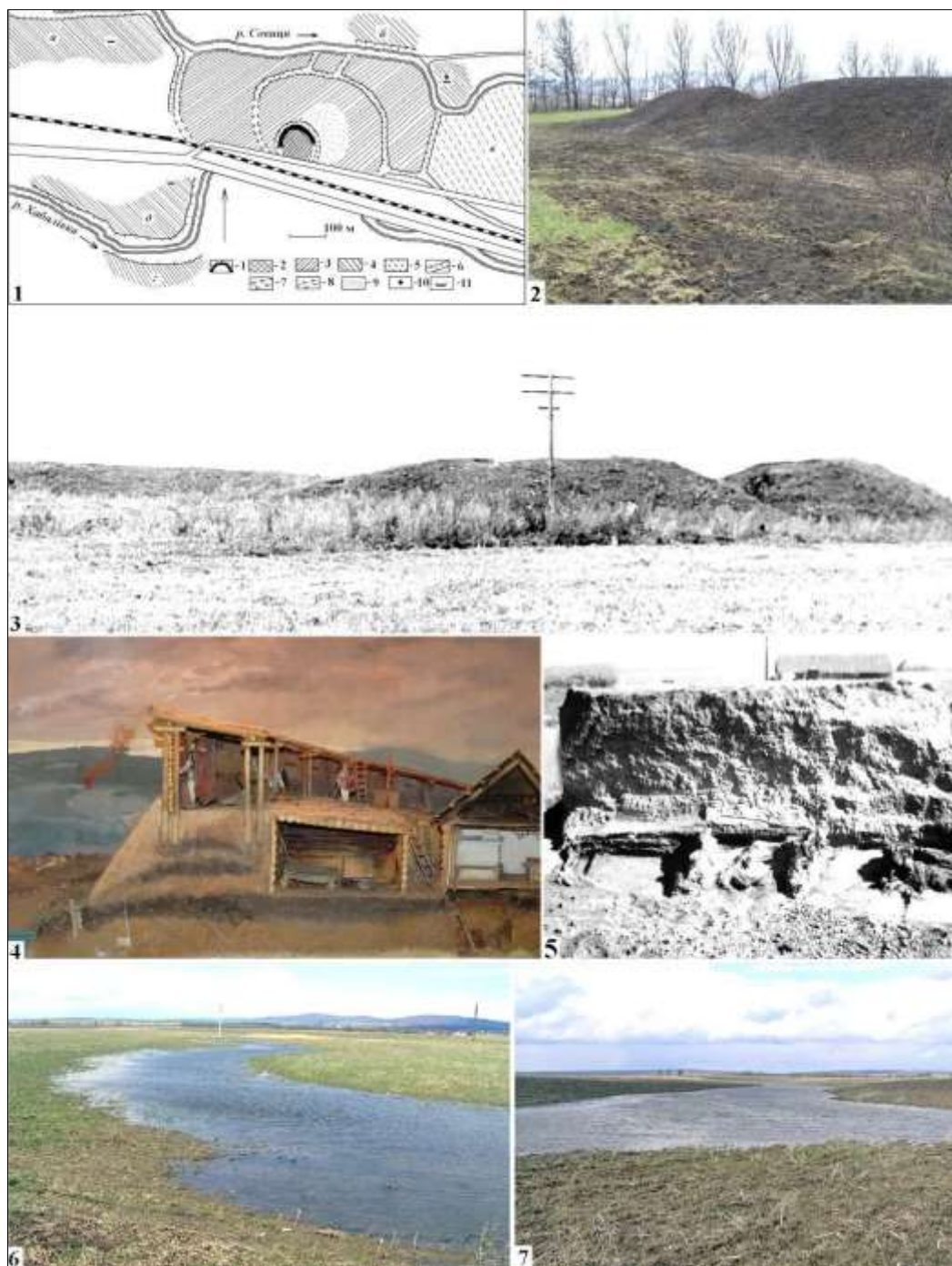

Рис. 5. Дитинець Ленківців на Пруті

1 – план Ленківців на Пруті; 2–3 – вали дитинця; 4 – реконструкція оборонної лінії дитинця; 5 – житлово-господарські зруби дитинця; 6–7 – рови дитинця
1 – за Б. Тимошуком [1982, рис. 37]; 2, 4, 6, 7 – фото автора; 3, 5 – фото Б. Тимошука [фонди ЧОКМ, фототека: № 1243, 2968]

Рис. 6. Знахідки з дитинця Ленківців на Пруті

1–2 – наконечники списів; 3–5 – наконечники стріл; 6 – шпора; 7 – стремено; 8 – фрагмент орнаментованого кільця; 9–10 – намистини, покриті зерню; 11 – хрест-енколпійон; 12 – мідний браслет; 13 – кресало; 14 – денарій угорського короля Стефана IV; 15 – металеве писало; 16–18 – бронзові писала; 19 – кістяний гребінь; 20 – бронзові складні терези; 21 – залишки чільця; 22–25 – фрагменти імпортової амфорної тари

1–25 – фото автора; Фонди ЧОКМ: 1 – № 46039-II-2360; 2 – № 46038-II-2359; 3 – № 11950-II-569/2; 4 – № 11950-II-569/4; 5 – № 12285-II-752; 6 – 6625-II-339; 7 – 1881-II-77; 8 – № 19447-II-1339; 9–10 – № 12283-II-747/95; 12 – № 19444-II-1336; 13 – № 29752-II-1729; 14 за О. Огуєм [2008, табл. 1: 5]; 15 – № 11926-II-563; 16–18 – експозиція; 19 – № 10948-II-528; 20 – експозиція; 21 – № 11926-II-565

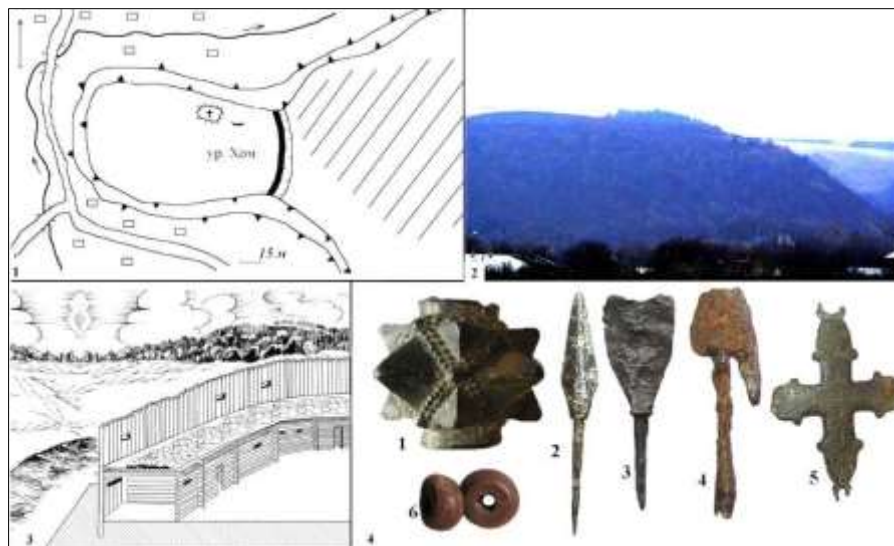

Рис 7. Дитинець літописного Василеня (ур. Хом)

1 – план міста (1 – дитинець; 2 – посад; 3 – поселення; 4 – монастир (ур. Замчище); 5 – торговий майдан; 6 – кам'яний храм; 7 – могильник; 8 – скельний монастир; 9 – дерев'яні храми); 2 – план городища; 3 – мис, на якому знаходиться дитинець; 4 – реконструкція укріплень городища Дарабани; 5 – булава; 6–8 – наконечники стріл; 9 – хрест-енколпійон; 10 – шиферні пряслиця

1 – план автора; 2 – за І. Возним [2009. Т. 1. Рис. 8: Б]; 3 – фото автора; 5 – фото автора; фонди ЧОКМ [№ 12232-II-698; 12232-II-697; 12232-II-695; 12679-II-911; 12232-II-693]

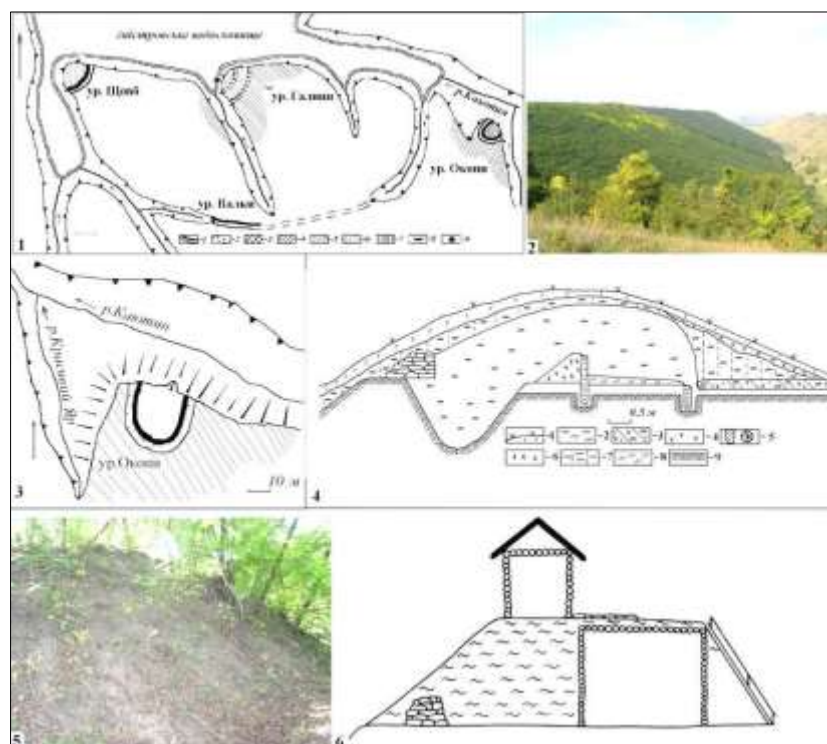

Рис. 8. Дитинець літописного Кучелмина

1 – план літописного Кучелмина (1 – укріплення; 2 – розорані укріплення; 3 – дитинець; 4 – селище-супутник; 5 – посад; 6 – територія наземного монастиря; 7 – городище-сторожова фортеця; 8 – могильник; 9 – скельний монастир); 2 – мис, на якому розміщується городище; 3 – план городища в ур. Окопи; 4 – план валу із залишками внутрішніх конструкцій (1 – гумус; 2 – жовта глина – вал Х – першої половини XIII ст.; 3 – спаленина, заповнення житлово-господарських зрубів; 4 – вугілля; 5 – обгоріле дерево; 6 – укіс; 7 – мішана глина; 8 – культурний шар IX ст. – залишки довгого будинку; 9 – материк); 5 – вал; 6 – реконструкція головної укріпленої лінії

1 – за С. Пивоваровим [2006, рис. 13]; 2, 5 – фото автора; 3–4, 6 – за І. Возним [2009. Т.1. рис. 8: Д; 12: Б; 14: Б]

REFERENCES

- Aseyev, Yu. S., Sikorskiy, M. I., Yura, R. A. (1967). Pamyatnik grazhdanskogo zodchestva XI v. v Pereyaslave-Khmel'nitskom [Monument of civil architecture of the 11th century in Pereyaslav-Khmel'nitsky]. *Sovetskaya arkheologiya*, no. 1, pp. 199–214 (in Russian).
- Bagryanorodnyy, K. (1991). *Ob upravlenii imperiyey* [About managing an empire]. Moskva: Nauka (in Russian).
- Baran, V., Tomenchuk, B. (1998). Pidsumky doslidzhen Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytzii v 1991–1996 rr. [Research results of the Galician archaeological expedition in 1991–1996]. *Halych i Halytska zemlia*. Kyiv; Halych, pp. 10–17 (in Ukrainian).
- Chernous, V. E. (1984). K voprosu o roli landshaftnogo faktora v formirovanii arkhitekturno-planirovочноy struktury drevnerusskikh gorodov Galitskoy zemli (X–XIII vv.) [On the question of the role of the landscape factor in the formation of the architectural and planning structure of ancient Russian cities of the Galician land (X–XIII centuries)]. *Drevnerusskiy gorod (Materialy Vsesoyuznoy arkheologicheskoy konferentsii. posvyashchennoy 1500-letiyu goroda Kiyeva)*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 146–147 (in Russian).
- Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. (1932). De M. Costăchescu M. (Ed.). Iași: Viata Românească, vol. 2, 956 p. (in Romanian).
- Doncheva-Petkova, L. (1977). *Balgarska bitova keramika prez rannogo srednovekovie (vtorata polovina na VI – i kraia na X v.)* [Bulgarian household ceramics in the early Middle Ages (second half of the 6th and the end of the 10th centuries)]. Sofia: BAN (in Bulgarian).
- Drevnerusskiye poseleniya Srednego Podneprov'ia (arkheologicheskaya karta)* [Old Russian settlements of the Middle Dnieper region (archaeological map)]. (1984). Kyiv: Nauk. dumka. 196 s. (in Russian).
- Fylypchuk, Mykhailo. (2012). *Slov'ianski poselennia VIII–X st. v ukrainskomu Prykarpatti* [Slavic settlements VIII–X c. in Ukrainian Prykarpattia]. Lviv: Astroiabiia (in Ukrainian).
- Hotun, I. A., Petrauskas, A. V., Koval, O. A. (2013). Davnoruski medushi: istorychni realii i muzeina ekspozytsiia [Ancient Russian jellyfish: historical realities and museum exposition]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, iss. 10, pp. 48–55 (in Ukrainian).
- Ipatyevskaya letopis. Polnoye sobraniye russkikh letopisey* [Ipatiev Chronicle. Complete collection of Russian chronicles]. (2001). Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, vol. 2, 648 p. (in Old Ukrainian).
- Jakubovskiy, A. Yu. (1926). Ibn-Miskaveykh o pokhode rusov v Berdaa v 332/943–944 gg. [Ibn Miskaveikh about the Rus' campaign against Berdaa in 332/943–944]. *Vizantiyskiy vremennik*, vol. 24, pp. 62–68 (in Russian).
- Kaindl, R. F. (1901). Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Kunst und historische Denkmale*, Bd. 27, pp. 47–48 (in German).
- Kolosok, V. V. (1976). Lutski Verkhniy ta Okolnyi zamky [Lutsk Upper and Okolny castles]. *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoï arkheolohii*. Kyiv: Nauk. dumka, pp. 217–228 (in Ukrainian).
- Kozholianko, H. K. (1999). *Etnohrafiia Bukovyny* [Ethnography of Bukovyna]. Chernivtsi: Zoloti lytavy, vol. 1 (in Ukrainian).
- Kuchera, M. P. (1999). *Slov'iano-ruski horodyshcha VII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem* [Slavic-Russian hillforts of the 7th–13th centuries. between San and Seversk Dinets]. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Kuza, A. V. (1982). *Drevnerusskiye poseleniya* [Old Russian settlements]. *Drevnya Rus. Gorod. zamok. Selo*. B. A. Rybakov (Ed.). Moskva: Nauka, pp. 39–135. (in Russian).
- Latinoyazychnyye istochniki po istorii Drevney Rusi: Germaniya. IX – pervaya polovina XII v.* [Latin-language sources on the history of Ancient Rus': Germany. 9th – first half of the 12th century]. (1989). M. B. Sverdlov (Coms.). Moskva; Leningrad: [b. i.] (in Russian).
- Lavrentyevskaya letopis. Polnoye sobraniye russkikh letopisey* [Laurentian Chronicle. Complete collection of Russian chronicles]. (2001). Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, vol. 1 (in Old Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2018). *Istoryko-kulturnyi rozvytok Serednodnistrovskoho Livoberezhzhia u IX–XIII st. i formuvannia Ponyzzia* [Historical and cultural development of the Middle Dniester Left Bank in the 9th–13th centuries. and formation of Ponizia]. Khmelnytskyi: FOP Storozhuk O.V. (in Ukrainian).
- Malevskaya, M. V., Rappoport, P. A., Timoshchuk, B. A. (1970). Raskopki na Lenkovetskom poselenii v 1967 g. [Excavations at the Lenkovets settlement in 1967]. *Sovetskaya arkheologiya*, no. 4, pp. 112–127 (in Russian).
- Mikhaylina, L. P., Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. (1978). Raskopki slavyanskogo goroda na r. Prut [Excavations of a Slavic city on the river. Prut]. *Arkheologicheskyye otkrytiya 1977 g.* Moskva: Nauka, p. 358 (in Russian).

- Minorski, V. (2015). *Ḥudūd al-‘Ālam «The Regions of the World» A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.* Cambridge : Cambridge University Press, 524 p.
- Motsia, O., Kozakov, O. (2011). *Davnoruskyi Chernihiv [Old Russian Chernihiv]*. Kyiv: Starodavnii svit, 316 s. (in Ukrainian).
- Mykhailyna, L. P. (2007). *Slov''iany VIII–X st. mizh Dnipro i Karpatamy [Slavs VIII–X centuries. between the Dnieper and the Carpathians]*. Kyiv: In-t arkeolohii NAN Ukrainy, 300 s. (in Ukrainian).
- Naselennia Prykarpattia i Volyni za doby rozkladu pervisnoobshchynnoho ladu ta v davnoruskyi chas [The population of Prykarpattia and Volhynia during the period of the dissolution of the primitive communal system and in the Old Russian era]*. (1976). Kyiv: Nauk. dumka, 222 s. (in Ukrainian).
- Novoseltsev, A. P. (1965). Vostochnyye istochniki o vostochnykh slavyanakh i Rusi VI–IX vv. [Eastern sources about the Eastern Slavs and Rus'' VI–IX centuries]. *Drevnerusskoye gosudarstvo i ego mezhdunarodnoye znachenie*. Moskva: Nauka, pp. 355–419 (in Russian).
- Ohui, O. D. (2008). *Monetni znakhidky na Bukovyni. Systemno-kvantityativne zistavlennia*. 2 vyd. [Coin finds in Bukovyna. Systematic and quantitative comparison. ed. 2]. Chernivtsi: Ruta, 256 s. (in Ukrainian).
- Ovchynnikov, O. (2000). Skhidni khorvaty na karti Yevropy [Eastern Croats on the map of Europe]. *Arkeolohichni studii*. Kyiv; Chernivtsi, iss. 1, pp. 152–162 (in Ukrainian).
- Povest vremennykh let [The Tale of Bygone Years]*. (2012). D. S. Lykhacheva, O. V. Tvorohova (Trans); A. H. Bobrova, S. L. Nykolaeva, A. Yu. Chernova, A. M. Vvedenskoho, L. V. Voitovycha (Comm.); M. M. Mecheva (Ill). Sankt-Peterbur: Vita Nova, 512 p. (in Russian).
- Pryshchepa, B. (2016). *Pohorynski mista u X–XIII st.* [Pogoryn towns in the 10th–13th centuries]. Rivne: PP Diatlyk M., 297 p. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. (2006). *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (XI – persha polovyna XIII st.) [The medieval population of the confluence of the Upper Prut and Middle Dniester (XI – first half of XIII centuries)]*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 300 p. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. (2020). *Litopysnyi Vasylyv u serednomu Podnistrov''i. Istoryko-kraieznavtsi narysy [Chronicle of Vasylyv in middle Transnistria. Essays by historians and local historians]*. Kyiv: NKPIKZ Feniks, 184 p. (in Ukrainian).
- Rapoport, P. A. (1956). Drevnerusskiye oboronitelnyye konstruktсии s primeneniym syrtsovoy kladki [Old Russian defensive structures using adobe masonry]. *Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR*, no. 52, pp. 17–24 (in Russian).
- Rapoport, P. A. (1956). Ocherki po istorii russkogo voyennogo zodchestva X–XIII vv. [Essays on the history of Russian military architecture of the X–XIII centuries.]. *Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR*, no. 52. 183 p. (in Russian).
- Rozhko, M. F. (1993). Konstruktyvni osoblyvosti oboronnykh sporud XII–XIII st. Pivdenno-Zakhidnoi Rusi [Structural features of defensive structures of the 12th–13th centuries. South-Western Russia]. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi: Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.»*. Chernihiv: Siverianska dumka, pp. 152–161 (in Ukrainian).
- Sahaidak, M. A. (1991). *Davnykyivskyi Podil [Old Kyiv Podil]*. Kyiv: Nauk. dumka, 168 p. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1988). Issledovaniye prigoroda drevnerusskogo Zvenigoroda [Study of the suburbs of ancient Russian Zvenigorod]. *Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkeologov-slavistov*, Kyiv. 18–25 sent. 1985 g. V 4 t. Kyiv: Nauk. dumka, iss. 2, pp. 142–147 (in Russian).
- Terskyi, S. (2020). *Arkheolohiia Volodymyra [Archeology of Volodymyr]*. Volodymyr-Volynskyi; Novohrad-Volynskyi: Vyd-vo NOVOhrad, 244 p. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. A., Timoshchuk, B. A. (1997). Otchet o raskopkakh drevnerusskogo g. Zamchishche v s. Vasilev na Dnestre Zastavnovskogo rayona v 1977 g. [Report on excavations of the ancient Russian city of Zamchishche in the village. Vasilev on the Dniester, Zastavnovsky district in 1977]. *Arkhyv naukovo viddilu Chernivetskogo oblasnogo kraieznavchogo muzeyu*, Fond. R. 2342, Opis. 2, Od. zb. 287, 69 p. (in Russian).
- Tomenchuk, B. (2003). Chornohora v istorii davnikh slov''ian (za Al-Masudi Kh st.) [Montenegro in the history of the ancient Slavs (according to Al-Masudi, 10th century)]. *Halychyna: Naukovyi ta kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*. Ivano-Frankivsk, no. 5, pp. 25–34 (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. P. (2006). *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halytskoi zemli. Oderzhavlennia. Khrystyianizatsiia [Archeology of the necropolises of Halych and Halych land. Receipt Christianization]*. Ivano-Frankivsk: Hostynets, 328 s. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. P. (2008). *Arkheolohiia horodyshch Halytskoi zemli. Halytsko-Bukovynske Prykarpattia. Materialy doslidzhen 1976–2006 [Archeology of the hillforts of the Galician land. Galicia-Bukovynia Prykarpattia. Research materials 1976–2006]*. Ivano-Frankivsk: Vydavets Tretiak I. Ya., 696 p. (in Ukrainian).

- Tomenchuk, B. (2016). *Halych i Mala Halytska zemlia XII–XIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch [Halych and the Lesser Halych land of the 12th–13th centuries. Historical topography of settlements]*. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 596 p. (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. O. (1975). Vasyliv. [Vasyliv]. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Nauk. dumka, vol. 3. Rannoslov“ianskyi ta davnoruskyi periody, pp. 264–265 (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. O. (1976). *Slov“iany Pivnichnoi Bukovyny V–IX st. [Slavs of Northern Bukovyna V–IX centuries]*. Kyiv: Nauk. dumka, 176 p. (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.) [Ancient Russian Bukovyna (10th and first half of the 14th century)]*. Kyiv: Nauk. dumka, 206 p. (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. A. (1990). *Vostochnoslavianskaya obshchina VI–X vv. n. e. [East Slavic community of the 6th century n. e.]*. Moskva: Nauka, 192 p. (in Russian).
- Tymoshchuk, B. O. (1992). *Vasyliv – misto Halytskoi Rusi [Vasyliv is a city of Galician Rus]*. Chernivtsi: Prut, 30 p. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2000). Lenkovetske poselennia XII–XIII st. za arkheolohichnymy danymy [Lenkovets settlement of the 12th–13th centuries. according to archaeological data]. *Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei*. Chernivtsi: Zoloti lytavry, iss. 4, pp. 213–221 (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2009). *Istoryko-kulturnyi rozvytok naseleennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st. Ch. 1. Poseleennia [Historical and cultural development of population in the Upper Siret and the Middle Dniester area in the 10th–14th centuries. Part 1. Settlements]*. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 592 p. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2009). *Istoryko-kulturnyi rozvytok naseleennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st. Ch. 2. Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok [Historical and cultural development of population in the Upper Siret and the Middle Dniester area in the 10th–14th centuries. Part 2. Material and spiritual culture, social and historical development]*. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 568 p. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2016). Urbanistychni protsesy na terytorii Verkhnoho Poprutia v X st. *Pivdenoruske misto u systemi mizh tsyvilizatsiinykh kontaktiv [Urban processes in the territory of Verkhniy Poprutia in the 10th century]*. Kyiv: NAN Ukrainy, vol. 4 (21), pp. 18–26 (in Ukrainian).
- Voytovich, L. (2010). Vostochnoye Prikarpatye vo vtoroy polovine I tys. n. e. Nachalnyye etapy formirovaniya gosudarstvennosti [Eastern Carpathian region in the second half of the 1st millennium AD. e. Initial stages of statehood formation]. *Rusin*, no. 3 (21), pp. 5–49 (in Russian).
- Vynokur, I. S., Tymoshchuk, B. O. (1977). *Davni slov“iany na Dnistri: Istoryko-kraieznavchi narysy [Ancient Slavs on the Dniester: Historical and Local History Essays]*. Uzhhorod: Karpaty, 111 p. (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S., Zhurko, O. I., Mehei, V. P., Yakubovskyi, V. I. (2004). *Litopysnyi Hubyn XII–XIII st. Bolokhivska zemlia [Chronicle of Gubyn of the 12th–13th centuries. Bolochivska land]*. Kyiv; Kam“ianets-Podilskyi; Khmelnytskyi; Starokostiantyniv, 208 p. (in Ukrainian).
- Yura, R. O. (1975). Pereiaslav [Pereyaslav]. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Nauk. dumka, iss. 3. Rannoslov“ianskyi ta davnoruskyi periody, pp. 212–222 (in Ukrainian).